

УДК 811.161.2'373.72:81'23

ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА „ДУША” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Прудникова Т.І.

Однією з актуальних проблем, що хвилює теоретиків фразеології, є виявлення і вивчення форм системної організації фразеологічного складу мови. Увагу дослідників дедалі частіше привертають такі системні явища, як тематичні, семантичні поля, групи, іншими словами – фразеологічні мікросистеми (див. праці Н.Ф. Грозян, А.М. Емірової, І.О. Іонової, О.М. Каракуці, І.В. Кашиної, П.О. Редіна, Л.М. Рязановського, Ю.Ф. Прадіда та ін. учених). Першим спеціальним дослідженням у вітчизняному мовознавстві теоретичних і практичних проблем вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем стала монографія Ю.Ф. Прадіда „Фразеологічна ідеографія: проблематика досліджень” (1997), в якій учений провів лінгвістичний аналіз ФО на позначення психічних процесів людини. Автор слушно зауважує: “Вирішення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем повинно базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів” [1, с.11-12]. Наступним кроком на шляху розв’язання вищезазначеної проблеми стала дисертація Н.Ф. Грозян „Фразеологічна мікросистема „Поведінка людини в українській мові (ідеографічний та аксіологічний аспекти)” (2003), в якій учена отримала нові результати щодо місця фразеологічної мікросистеми „Поведінка людини” в структурі фразеологічної системи української мови, запропонувала психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення ФО [2].

На думку Ю.Ф. Прадіда, ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, як і лексичних, повинна підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу й будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності в усіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікросистеми інтегруючою [1]. З цього приводу необхідно зауважити, що на це неодноразово звертали увагу мовознавці М.Ф. Алефіренко [3, с. 16], А.М. Емірова [4, с. 66], В.М. Мокієнко [5, с. 222-223], В.Д. Ужченко [6, с. 17] та ін.

Зіставленню лексичного наповнення фразеологічних одиниць (ФО) та їх семантики присвячені роботи В.М. Бойко (ФО з анімалістичним компонентом), І.В. Тимченко (ФО з компонентами-соматизмами), Н.М. Бобух (ФО з антонімічним компонентом), Д.В. Ужченка (ФО з компонентами-зоонімами) та ін.

Актуальність теми дослідження визначається посиленням в україністиці інтересу до вивчення фразеологічних мікросистем в різних аспектах, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць із компонентом *душа*, визначити домінуючі типи їхніх структурно-граматичних моделей.

Постановка проблеми. Одним із найпоширеніших є „визначення психології як науки про душу” [7, с.9]. Проте сам термін і поняття „душа” виникли й пройшли певний історичний шлях задовго до того, як філософія, теологія, психологія зробили його предметом свого дослідження. На сучасному етапі мовознавці звертаються до психології, філософії та ін. наук, використовуючи результати їхніх досліджень для ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Так, структурно-семантичному аналізу фразеологічного масиву, об’єднаного за

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА „ДУША” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ**

наявністю спільного компонента *душа*, й визначенню місця ФО з компонентом *душа* у формуванні образу світу присвячені праці О.М. Каракуци. Окремі фразеологізми з компонентом *душа* як ілюстративний матеріал використовувались у працях Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюнової, Ю.О. Гвоздарьова, О.А. Ломова, Л.Г. Скрипник, В.М. Телії, О.В. Урисон.

Однією із актуальних проблем при дослідженні фразеологічних мікросистем є моделювання ФО. У науковій літературі трапляються різні визначення поняття *модель*. Услід за В.М. Мокієнком, структурну фразеологічну модель визначаємо як „тип синтаксичних конструкцій, за якими утворюється ряд сталих сполучень” [5, с.51]. На основі аналізу структурно-граматичних класифікацій та дослідженого матеріалу виділяємо у фразеологічній мікросистемі *душа* дві групи ФО: 1) ФО, співвідносні за своєю будовою зі словосполученнями; 2) ФО, які структурно організовані за моделями речення. У фразеологічному масиві першої групи виявлено велику кількість ФО. Найчисленнішими є моделі: $V+N(x)$; $V+prep+N(x)$. Стрижневим у ФО цих моделей виступає дієслівний компонент. Як показує матеріал, модель $V+N(x)$ представлена у фразеологічній мікросистемі „*Душа*” у вигляді конструкцій: а) модель $V+Nacc$: *ранити душу, колупати душу, гріти душу, ссати душу, розривати душу, засмутити душу* тощо; б) модель $V+Ninstr$: *кривити душею, завмерти душею, сміятися душею, умлівати душею, прихилитися душею, скніти душею, відпочивати душею* тощо. Трапляються випадки введення в структуру фразеологічної одиниці заперечної частки *не*, яка надає фразеологізму протилежного значення: *не мати душі, не чути душі* тощо.

Іменники-компоненти в ФО загальної моделі $V+prep+N(x)$ стоять у знахідному, родовому, орудному та місцевому відмінках. Наведемо приклади окремих моделей:

а) модель $V+prep+Ngen$: *прийтися до душі, скинути з душі, приймати до душі, припасти до душі* тощо;

б) модель $V+prep+Ninstr$: *мати за душею, стояти перед душею, одпустити з душею, стояти над душею* тощо;

в) модель $V+prep+Nacc$: *урізатися в душу, плювати в душу, заглядати в душу, влізти в душу, вхопити за душу, прийняти в душу* тощо. Проаналізований матеріал свідчить, що у фразеологічній мікросистемі „*Душа*” трапляються двокомпонентні, трикомпонентні, багатоконпонентні моделі ФО: *заяча душа, гадова душа, мишача душа, чорнильна душа, черства душа, душа в душу, з горобину душу, на дні душі, жалем душу обійняти, віддати Бозу душу, з легкою душею, за милу душу, немає живої душі, вовча твоя душа, усіма фібрами душі, без шеляга за душею, тримати душу в тілі, підбирати ключ до душі, бити в саму душу, положити гріх на душу, визівнути душу в пекло* тощо. Із компонентом *душа* нами зафіксовано також мінідіоми: *у душі, з душі, до душі, над душею, для душі, без душі* тощо.

Як свідчить фразеологічний матеріал, моделі ФО, що становлять собою конструкції зі сурядними й підрядними сполучниками, є непродуктивними. Нами зафіксовано декілька ФО цієї моделі: *тілом і душею, душею і серцем; що душа забажє, як маслом по душі, як душа до душі* тощо. Фразеологічний масив другої групи фразеологічної мікросистеми „*Душа*” представлений такими непродуктивними моделями: а) ФО, структурно організовані за моделями односкладного речення: *в душі похололо, відлягло від душі, на душі похолонуло* та ін.; б) ФО, структурно організовані за моделями двоскладного речення: *душа гнітиться, душа бришить, душа болить, душа чує* та ін.

Найчисленнішою в корпусі фразеологічної мікросистеми „*Душа*” є дієслівна фразеологія. Досліджений матеріал дає підстави стверджувати, що дієслівна фразема, як і дієслово, може мати форми особи, виду, способу, в минулому часі – роду, утворювати дієприкметники й дієприслівники. Розглянемо деякі форми. Так, матеріал переконає, що ФО моделі „дієслово + іменник” у всіх непрямих відмінках (з прийменником або без нього) мають усі три граматичні значення часу:

а) теперішнього часу: [Джавоїра:] *Різні клопоти є, від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана* (О. Левада); *Разом з піснею* [Вутанька] *вже мовби переливалася в інший, нетутешній світ. Ллються сльози, рветься душа, а вона виводить все вище й вище* (О. Гончар);

б) минулого: *Роман зразу пристав душею до тих книжок, любив їх читати і докладно розказував потім у школі те, про що читав* (І. Нечуй-Левицький);

в) майбутнього: *Вона [Емма] відчувала його [Леона], близькість: ось-ось він прийде і вийме з неї душу поцілунком* (Флобер, у перекл. Лукаша).

Приклади свідчать, що у фразеологічній мікросистемі „Душа” фразеологізми мають повну видову парадигму або виступають тільки в одній видовій парадигмі. Повну видову парадигму мають ФО: *краяти/розкраяти душу, продавати/продати душу, вивертати/вивернути душу, розпікати/розпекти душу, розтравлювати/розтравити душу, відводити/відвести душу* та ін. Нами зафіксовано приклади ФО, які завжди виступають у формі недоконаного виду: *мучити душу, розпирати душу, вручати душу, торкати душу, мутити душу* – чи у формі доконаного виду: *розв’язати душу, сколихнути душу* та ін. Поділяємо думку вченого М.Т. Демського, який вважає вживання деяких дієслівних ФО лише у формі недоконаного виду зумовленим системними особливостями дієслівної фразеології [8, с. 26-27]. У таких ФО форми з дієслівними компонентами в іншому видовому кореляті мали б інше значення або привели б таку ФО до розряду синтаксичних словосполучень. Так, ФО *виймати душу* має значення „задавати кому-небудь страждання, муки, мучити” [ФСУМ, с.89]. Спроба утворити видовий корелят з такої ФО приводить до утворення нового значення ФО (*душу вийняв* означає „убити когось” [ФСУМ, с.89]) чи до деградації фразеологічної цілісності, що переводить таку ФО до розряду синтаксичних словосполучень або позбавляє ФО будь-якого розумового смислу. Це підтверджує думку М.Ф. Алефіренка, що „втрата компонентами фрази видової опозиції – це один із граматичних факторів фразеологізації дієслівних словосполучень, формування дієслівної фраземіки з відмінними від дієслівних лексем морфологічними парадигмами” [3, с.55].

Висновки. Отже, домінуючими моделями фразеологічної мікросистеми „душа” в українській мові є бінарні моделі (V+Nacc, V+Ninstr). Найбільш частотними серед полікомпонентних моделей є тричленні та чотиричленні конструкції. Найчисленнішим корпусом у досліджуваній мікросистемі є дієслівна фразеологія. Дослідження окремих фразеологічних мікросистем у різних аспектах створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу.

Перелік умовних скорочень

N – іменник, V – дієслово, ргег – прикметник; ген – родовий відмінок, асс – знахідний відмінок; instr – орудний відмінок; х – непрямі відмінки; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Список літератури

1. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
2. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.
3. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.
4. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.
5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – 2-е изд., исправл. и допол. – М.: Высшая школа, 1989-2. – 287 с.
6. Ужченко В.Д. Историко-лингвистический аспект формирования украинской фразеологии: Автореф. дис.... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.
7. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
8. Демський М.Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 24-32.

Поступила до редакції 10.02.2005 р.